

РАЗВЕДРЯВАНЕТО В ЕВРОПА ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В. И ДВУПОЛЮСНАТА МЕЖДУНАРОДНА СИСТЕМА (НЯКОИ ТЕОРЕТИЧНИ, ПРАВНИ И ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ)

Проф. д-р Надя Бояджиева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Юридически факултет

Утвърдилите се на международната арена в края на 60-те и в началото на 70-те години на ХХ век нови геополитически реалности, свързани с баланса между двете свръхдържави – Съединените американски щати (САЩ) и Съюза на съветските социалистически републики (СССР), растящата роля на Движението на необвързаните страни и новата фаза в надпреварата във въоръжаването при относително по-малка заплаха от ядрена война и промените в съотношението на конвенционалните оръжейни системи и сили обуславят новите тенденции в международната система през 70-те години и 80-те години на ХХ в., които в крайна сметка ще доведат до Студената война. Влияние в новата посока на развитие на двуполюсната конфронтация оказват както инициативите и компромисите между основните световни лидери – президента на САЩ Ричард Никсън (1969-1974 г.) и неговия съветник по националната сигурност Хенри Кисинджър, съветския партиен и държавен ръководител Леонид Брежнев (1964-1982 г.), китайския лидер Мао Дзедун (1949-1976 г.) и неговия външен министър Джоу Енлай, така и действията на други видни държавници като канцлера на Федерална република Германия (ФРГ) Вили Брандт (1969-1974 г.) и външния министър Валтер Шел, на френските президенти Шарл дьо Гол (1958-1969 г.) и Жорж Помпиду (1969-1974 г.) и др. Тяхната активна дейност допринася в значителна степен за решаването донякъде на германския въпрос след подписването на серия от споразумения и договори през 1969-1970 г., сред които *четиристранното споразумение за Западен Берлин* и договорите за границите на ФРГ с Чехословакия и Полша, плод на „новата източна политика“ на Вили Брандт.

Още в началото следва да отбележим, че в съвременната историография, най-вече в западната, се прави разграничение между ерата на разведряването в Европа, която свързваме с подписването на Заключителния акт от Хелзинки през 1975 г., и периода на разведряването в отношенията между двете свръхдържави САЩ и СССР. Тук ще бъде акцентирано върху европейската инициатива за намаляване на напрежението между Изтока и Запада. Въпросът за европейското разведряване, за това, защо веднага след приключването през 60-те години на следвоенното възстановяване на Западна Европа на

Стария континент започва период на затопляне на отношенията е все още предмет на интерес. Тези процеси са в пълен контраст с „дълбокия лед“, който характеризира отношенията между СССР и САЩ между 1976 и 1985 г. Именно „секретите на европейското разведряване“ продължават да интригуват изследователите и от Изток, и от Запад и в наши дни.

Общоприето е схващането, че европейското разведряване има своите корени на Запад – в две от водещите западноевропейски държави (Франция и ФРГ). Държавите от Източния блок търсят сътрудничество със Запада, водени от своите съображения. За западните държави европейското разведряване се свързва с изграждането на мостове, които да преодолеят изкуственото разделяне на Европа след Втората световна война. Сред западните изследователи надделява схващането, че причина за положителния отговор от Изток на западната инициатива за разведряване е всъщност фактът, че Западът играе ролята на „магнит“, който привлича поради неговото нарастващо влияние, откритост и демокрация.¹

Ето защо още в началото следва да отбележим, че европейското разведряване е изключително и преди всичко „европейски проект“². Това е така поради две причини: първо, процесът започва в Европа, второ, инициатори на различните инициативи за затопляне на отношенията са европейски политици. Това не означава, че ролята на СССР и САЩ за съдбата на Европа е намаляла. Още повече, че инициативата за затопляне на климата в Европа идва от западноевропейски политици – с нея свързваме имената на лидерите на две водещи европейски държави – Шарл дьоГол във Франция и Вили Брандт във ФРГ.

Въпреки че практически процесът започва след неговото слизване от политическата система, периодът на разведряването в Европа е тясно свързан с името и личността на Шарл дьо Гол, който, след като идва на власт и създава Петата република, е избран за президент в края на 1958 г. и заема този пост до оттеглянето си от обществения живот през април 1969 г. В продължение на единадесет години този изтъкнат политик определя ролята на Франция в световните и в европейските междудържавни отношения и се превръща в синоним на френската политическа система, на френската политика за влияние и на самата

¹ Вж. коментара и аргументите по темата в рецензията Gottfried Niedhart: Poul Villaume and Odd Arne Westad, eds., *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*. Copenhagen: Museum Tusculum Press, 2010. Review in *Journal of Cold War Studies*, Volume 14, Number 2, Spring 2012, pp. 175-177.

² Hanhimäki, Jussi. *Détente in Europe, 1962–1975*, Cambridge Histories Online © Cambridge University Press, 2010, p.198.

държава.³ Неговото управление преминава под натиска на непрекъснатите и изключително драматични изпитания пред европейската и световната дипломация, свързани с голямата Берлинска криза, с Кубинската ракетна криза и с други конфликти от началото на 60-те години. По примера на ген. Дьо Гол значителен брой европейски държавници и политици са принудени да отговарят на предизвикателствата на двуполюсната система и го правят по различен начин. Налага се разбирането, че Европа, която е политически ситуирана и поделена като обект на влияние между СССР и САЩ, при това изкуствено, трябва да се съобразява не само с отредената ѝ от свръхдържавите роля, но и с възжеленията, стремежите, интересите на отделните нации и държави в нея. Поради тези причини немалко изследователи споделят разбирането, че разведряването Изток-Запад в Европа може да се разглежда като отговор на алтернативните политики, предлагани от редица държави след „кризисните години“ на Студената война,⁴ тъй като всяка една отговаря по различен начин на процесите в политическата си система и на външните фактори.

Във Франция Шарл дьо Гол се стреми да прокара политика, която да ограничи, доколкото това е изобщо възможно, американската и съветската роля в Европа, като започва серия от действия, неприсъщи на един лоялен западноевропейски съюзник на САЩ. Сред тях са оттеглянето на Франция от общата военна структура на НАТО в периода 1965-1966 г., опитите за изграждане на самостоятелни френски ядрени сили, за да се стигне до задълбочаване на френско-германското сътрудничество. По отношение на СССР и държавите от Източния блок, най-вече Румъния, той също прокара самостоятелни инициативи за установяване на контакти.

Ролята на Вили Брандт и на неговата политика на множество „отваряния“ към държавите от Източния блок – към СССР, Полша и Германската демократична република, дават тласък на процеса на разведряването. Този период е прието да се окачествява в дипломатическата и политическата история като период на разведряването в Европа (от френската дума *Détente*). Това е така, защото в резултат на прокараната от Вили Брандт „Източна политика“ (*Ostpolitik*) се внася значителна промяна в статута на Германия. Разделянето на Германия лежи в „сърцето на разделянето на

³ Kramer, M., Introduction: De Gaulle and Gaullism in France's Cold War Foreign Policy-Globalizing de Gaulle; International Perspectives on French Foreign Policies, 1958-1969. Edited by Christian Nuenlist, Anna Locher, and Garret Martin, 2010. Lexington Books, p. 1.

⁴ Hanhimäki, J., op. cit., p. 201.

Европа по време на Студената война и обединението на тази страна отбеляза края на тази ера“.⁵

В чисто хронологически план новите тенденции в международните отношения в Европа през 70-те години на XX в. дават основание да бъдат окачествени като начало на процеса на „разведряване“. Апогеят на дипломатическата и политическата подготовка се свързва най-вече с подписването на 1 август 1975 г. на Заключителния акт на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (известни като Хелзинкските споразумения) и затова хронологически маркер може да бъде точно тази дата, но в по-общ исторически план процесът отразява дипломатически инициативи и съответната практическа работа, довела до крайния резултат, които започват много по-рано.

Начало е поставено две десетилетия по-рано в друг исторически контекст на остра конфронтация, когато с пропагандна цел Никита Сергеевич Хрущов (1953-1964 г.) прави подобни предложения от името на Съветския съюз още в края на 50-те години на XX век. Тези предложения са отхвърлени, но интересното е, че и тогава политическите съображения са свързани с германския въпрос. През 1966 г. Варшавският договор предлага свикването на европейска конференция за сигурност. Подобни предложения са лансирани и от по-малки западноевропейски страни (някои неутрални) и идеята започва да привлича все повече привърженици⁶, тъй като никоя от двете страни на барикадата на Студената война не иска, поне пропагандно, да свърже името си с отхвърлянето на идеята. Това показва, че историческият контекст се е променил и че, поне пропагандно, но и прагматически погледнато, се търсят дивиденди от евентуалното стартиране на преговори в тази посока, дори те да не доведат доникъде. Ще се окаже, че веднъж започнали, процесите на европейското затопляне на отношенията изненадващо за някои и закономерно за други ще доведат и до по-значителни резултати.

През 1972 г. започват подготвителни разговори на равнище посланици в Хелзинки, а през юли 1973 г. – и на равнище министри на външните работи. На тях акцентът е поставен върху четири основни теми, които по-късно ще бъдат обвързани в трите т.нар. „кошници“ от пакетни дипломатически договорености, свързани с общоевропейския процес на сигурност, а именно: проблемите на европейската сигурност, икономическото, научно-техническото и екологичното сътрудничество,

⁵ Ibid., p. 198.

⁶ За българската и балканската перспектива в тази многостранна дипломация вж. Kostadin Grozev and Jordan Baev, *Bulgaria, Balkan Diplomacy and the Road to Helsinki*, in: Oliver Bange and Gottfried Niedhart, eds., *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe* (New York: Berghahn Books, 2008), pp. 160-174.

сътрудничеството в хуманитарната и в културната сфера и продължаването на процеса на преговори в други сфери след приключването на конференцията. Процесът на преговори и подготовка на заключителните документи продължава в съответните комисии в Женева (септември 1973 – юли 1975 г.), за да се стигне до Конференцията в Хелзинки на държавните ръководители на 35-те държави, които подписват заключителните документи.

Френско-съветското сближение, характерно за средата на 60-те години, дава основание да се приеме, че Франция няма да пречи на компромис между източната и западната част на Европа. Политиката на Жорж Помпиду, който наследява на президентския пост Шарл дьо Гол, продължава политиката по отношение на Москва. В същото време той внася нови елементи по отношение на Великобритания и партньорите по въпроса за западноевропейската интеграция. Основната задача на френската политика е да допринесе за постигане на общоевропейски компромис. Политическата промяна в американската администрация и встъпването в длъжност на Ричард Никсън⁷ дава надежди у европейските партньори за гъвкав подход, още повече, че основната задача на републикаците е приключването на войната във Виетнам и постигането на обещания от новия президент „почетен мир“, следователно основните ресурси ще бъдат насочени в тази посока и съответно американската администрация няма да има интерес от противодействие в Европа и със СССР.

В такава обстановка на заседанието на Политическия консултативен комитет на държавите членки на Варшавския договор, което се провежда в Будапеща на 17 март 1969 т., е взето решение за предложение за проведане на Общеевропейско съвещание по сигурност и сътрудничество. До този момент такава мащабна инициатива не е прокарвана, и тя става предмет на обсъждане на проведената през април сесия на Съвета на НАТО във Вашингтон. Не последва нито подкрепа, нито отричане. СССР продължава настойчиво да прокарва инициативата, като на проведеното Международно съвещание на комунистическите и работническите партии през юни 1969 г. в Москва Л. Брежнев нееднократно демонстрира разбирането за необходимостта от подобряване на отношенията межд Запада и Изтока. През юли с.г. тази идея е повторена многократно и от министъра на външните работи на СССР Андрей А. Громико.

Идеята за провеждане на съвещание с такава цел намира подкрепа у Финландия. Като държава, имаща позицията на привилегирован

⁷ Грозев, К., Ричард Никсън и „другите“ – някои социалнополитически и психологически аспекти, обусловили скандала „Уотъргейт“. В: Другият в историята, Кюстендил, 1996, ИФ-94, с. 190-197.

икономически партньор, в същото време заинтересована от намаляване на напрежението между СССР и Запада и загрижена да не се превърне в „жертва“ на тези отношения, на 5 май 1969 г., съгласувано с правителството на СССР, Финландия отправя нота до ръководителите на 32 европейски държави. В нотата се съдържа предложение за добронамерени услуги за създаване на механизъм за многостранни консултации по въпросите на организацията на Общоевропейско съвещание. Държавите от Западна Европа се отнасят сериозно към тази идея и към октомври 1969 г. е налице единомислие относно необходимостта от прилагането на практика на тази инициатива. В същото време съществуват основателни страхове, че САЩ и Канада ще предпочетат да останат встрани от преговорния процес.

През ноември 1972 г. започват многостранни подготвителни консултации на делегациите на 32 европейски държави по въпроси на подготовката на Общоевропейско съвещание. Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа протича на три етапа: първи етап – преговори на равнище министри на външните работи – в Хелзинки от 3 до 7 юни 1973 г.; втори етап – на равнище експерти – в Женева от 29 август 1973 г. до 24 юни 1975 г.; трети етап – на високо равнище – в Хелзинки от 30 юли до 1 август 1975 г. В него вземат участие представители на 33-те държави от Европа и делегации на САЩ и Канада.

Разговорите започват на 22 ноември и продължават до 8 юни 1973 г. а през юли 1973 г. се провеждат срещи и на равнище министри на външните работи. Задачата на многостранните консултации е да изготвят дневния ред и да поставят организационните основи на Общоевропейското съвещание. Предвижда се то да бъде проведено на три етапа, на които да бъдат обсъждани четири групи проблеми. Основните въпроси са следните: 1. въпроси, свързани със сигурността в Европа; 2. проблеми на сътрудничеството в областта на икономиката, науката и техниката, околната среда; 3. сътрудничество в хуманитарните и в други области; 4. стъпки за по-нататъшно развитие на общоевропейския процес след заключителния етап на съвещанието. Следователно още в самото начало е предвидено Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа да се превърне в продължителен процес. По време на дебатите на пленарните заседания, на многочислените консултации и съвещания на работните групи се обсъждат различни въпроси. Прави впечатление, че в преговорния процес се забелязва превес на техническата експертиза на ангажираните дипломати и експерти от различните държави, които, веднъж получили политическото съгласие на своите политически ръководители, влагат голяма доза енергия и се превръщат във фактор, тласкащ напред преговорния процес. Важно е да отбележим, че основен принцип за

вземане на решения е принципът на консенсус, което в практически план допълнително забавя процеса на постигане на разбирателство. Преговорите и подготовката на заключителните документи продължават в съответните комисии в Женева (септември 1973 – юли 1975 г.), за да се стигне до заключителната среща на високо равнище в Хелзинки, където държавните ръководители на 35-те държави подписват заключителните документи.

Страни по подписаните споразумения са всички европейски държави (без Албания), САЩ и Канада. Договореностите имат препоръчителен (декларативен), а не обвързващ характер и по тази причина нямат силата на междудържавен договор. Въпреки това те са важен политически акт. На практика подписването на посочените двустранни и многостранни договори за границите в Централна Европа в навечерието на общоевропейската договореност в Хелзинки от 1975 г. (подобен на познатите конгреси на европейските сили от предходните векове) бележи края на Втората световна война, тъй като с тях се узаконяват всички европейски национални граници – включително и разделянето на Германия на две отделни германски държави. Преговорите по въпросите на европейската сигурност впоследствие ще продължат по време на срещите на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (СССЕ) в Белград (1977-1978), в Мадрид (1980-1983) и в Отава (1985).

Така с тържественото подписване от 35-те държави на 11 август 1975 г. на Заключителния акт на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (СССЕ), известен като Хелзинкия акт, приключва продължителният преговорен процес между двата лагера. Основата на Заключителния акт са резултатите от работата на трите комисии, в които дипломатите съгласуват приемливи за всички участващи страни принципи на отношенията между държавите. В първата комисия се обсъждат проблеми на европейската сигурност. Във втората комисия се разработват документи за икономическо и научно-техническо сътрудничество и сътрудничество в областта на околната среда. Третата комисия се занимава с въпросите на сътрудничеството в областта на осигуряването на хуманитарните права и сътрудничеството в областта на културата, образованието и информацията. Пакетните договорености в рамките на трите комисии получават наименованието „трите кошници“.

Хелзинкските споразумения, договорирани в период на две години, първоначално се възприемат от Москва като инструмент за прокарване на международна кодификация на следвоенните граници в Европа. Западните правителства биха се съгласили с такова схващане дотолкова, доколкото в замяна те ще получат от Москва съгласие да

започнат преговори за намаляване на броя на конвенционалните оръжия в Европа – преговори, които не доведоха доникъде. Западноевропейските правителства също така търсят начин да балансират териториалните клаузи на Хелзинкските споразумения с конкретни клаузи за правата на човека.⁸

Като най-важна част се приемат договореностите по „първата кошница“ – изработването на „Декларация на принципите, от които държавите участници ще се ръководят в отношенията помежду си“. Приема се, че този документ по дух и съдържание е достатъчно прогресивен, дори в някои отношения превъзхожда историческото развитие, поради което запазва своята актуалност за продължителен период от време – в следващите почти 20 години. В Декларацията са посочени следните основни десет принципа: суверенно равенство и зачитане на правата, присъщи на суверенитета; неприлагане на сила или заплаха със сила; ненакърнимост на границите; териториална цялост на държавите; мирно уреждане на споровете; ненамеса във вътрешните работи; зачитане на правата на човека и основните свободи, включително свободата на мисълта, съвестта, религията и убежденията; равноправие и право на народите да се разпореждат със съдбата си; сътрудничество между държавите; добросъвестно изпълнение на задълженията, произтичащи от международното право.

Този списък на принципите е достатъчно общ, но той е предназначен да обедини противоречащите позиции на Запада и Изтока, които имат различни интереси и разглеждат Хелзинкския процес като инструмент за прокаране на собствените си цели, без да допуснат напрежение в отношенията си. Тук ще посочим най-важните противоречия между преговарящите държави: на първо място, това е различният смисъл, който се влага, когато се говори за принципа на ненакърнимост на границите и правото на народите самостоятелно да се разпореждат със съдбата си. В смисъла на принципа на ненакърнимостта на границите в СССР имат предвид закрепване на съществуващите в Европа следвоенни граници, особено при липсата на мирен договор с Германия. Що се отнася до втория принцип – правото на народите самостоятелно да се разпореждат със съдбата си – западните държави желаят да го използват, за да закрепят принципната възможност за обединяване на Германия в бъдеще на основата на свободна волеизява на германците. Формално погледнато, така поставен въпросът не

⁸ Вж. повече за влиянието на Студената война и конкретно на Хелзинкските споразумения върху развитието на международната система за правата на човека: Boyadjieva, N., *The Impact of the Cold War on the Origins and Evolution of International Human Rights Regimes* In: *Krakowskie Studia Miedzynarodowe*, N3 (VI) Krakow, 2009, pp. 47-58.

противоречи на принципа на ненакърнимост на границите, тъй като накърнимостта се разбира като неприемлива тяхна промяна посредством използване на сила и ненакърнимостта не означава забрана за промяна. По този начин през 1990 г., само след 15 години, тази формулировка от 1975 г. ще се окаже много удобна, когато Германия се обединява и политикоправната страна на процеса на нейното обединение ще съответства напълно на буквата на Хелзинкия акт.

Втората основна група от въпроси, по които договарящите имат различно разбиране, е свързана с принципа за териториална цялост на държавите и с правото на народите да се разпореждат със съдбата си. Първият принцип закрепва териториалното единство на всяка от подписалите акта държава, включително на тези, в които съществуват тенденции на сепаратизъм – като Великобритания, Испания, Италия, Франция, Канада, СФРЮ, СССР. Принципът на правото на народите да се разпореждат със съдбата си по смисъл може да бъде равнозначен на правото на самоопределение така, както го разбира Удроу Уилсън. Ето защо в началото на 90-те години, когато започват сепаратистичните тенденции в югославската федерация, европейските държави не се чувстват задължени да им привостоят, а Югославия не може да апелира към Заключителния акт, за да оправдае своята централизаторска политика.

Оттук може да се направи изводът, че основните участници в преговорите имат различни цели. Приоритет на съветската дипломация в преговорите са признаването на установеното териториално-политическо статукво в Европа, ненарушимостта на границите, ненамесата във вътрешните работи на европейските страни и оттук – признаване на водещата роля на СССР в Източна Европа. В същото време разширяването на научно-техническото и икономическото сътрудничество означава отваряне на пазарите за търговия и достъп на западни технологии. Успех за дипломацията на Съединените щати и западноевропейските им съюзници е фактът, че СССР поема конкретни ангажменти, свързани със зачитането на човешките права, макар и на практика те да не довеждат до промяна на политиката на Москва в тази област (всъщност важна е ерозията на идеологическата система в източноевропейските страни и стимулирането на инакомислието там, което ще доведе до края на Студената война твърде скоро), задълбочаването на контактите между Западна и Източна Европа, свободата на придвижване и свободния обмен на информация.

Конкретните ангажменти по т.нар. „трета кошница“ (за човешките права и контакти) се превръщат в основен проблем на междудържавните отношения между Изтока и Запада през следващото десетилетие. Важно е да изтъкнем, че американската администрация се

присъединява към исканията на западноевропейските правителства за включването на клаузи за човешките права, но с по-малка доза ентузиазъм. Нека да припомним, че при администрациите на Ричард Никсън и Джералд Форд голяма роля играе личността на Хенри Кисинджър – на практика той има доминираща роля при прокарването на американската външнополитическа линия в качеството си на съветник по въпросите на националната сигурност на Никсън (до 1973 г.) и на държавен секретар (до 1977 г.). Поради това неговото разбиране, че САЩ не трябва да дават приоритетно значение на въпроса за правата на човека става водещо мотото в позицията на американската администрация по въпросите от „третата кошница“. Той дава и устни обещания в този дух на съветския ръководител Леонид Брежнев, които по-късно не са спазени от президента Джими Картър (1977-1981 г.). Това схващане е особено важно в периода от началото до средата на 70-те години, когато започва периодът на разведряването между Съединените щати и Съветския съюз.⁹ В епохата на затопляне на отношенията между двете свръхдържави според Кисинджър не е целесъобразно отношенията им да бъдат накърнени от „ненужни“ съображения относно правата на човека.

Решението на президента Форд да присъства лично в Хелзинки, за да подпише споразуменията, е посрещнато със силни протести и много негативни уводни статии във вестниците, критикуващи го за взетото решение. Този негов подпис се превръща дори във фактор в президентската кампания през 1976 г., когато основният му опонент вътре в партията – републиканецът Роналд Рейгън отхвърля споразумението като „предателство към американските принципи“. Форд побеждава Рейгън в първичните избори, но острата дискусия отслабва неговите политически позиции.¹⁰ Кандидатът на демократите Джими Картър повтаря критиките на Рейгън, говорейки за проваления „пазарлък в Хелзинки“. Освен това той критикува въобще администрацията на Форд за липсата на ангажимент с каузата на човешките права. След като побеждава с малка преднина Форд на изборите през ноември 1976 г. и встъпва в длъжност на 20 януари 1977 г., президентът Картър ще превърне каузата на човешките права в основна за външната политика на своята администрация. С течение на времето той ще стане силен привърженик на „третата кошница“ от

⁹ Morgan, Michael Cotey, *The United States and the Making of the Helsinki Final Act*, in: Fredrik Logevall and Andrew Preston, eds. *Nixon in the World: American Foreign Relations, 1969-1977* (New York: Oxford University Press, 2008), pp. 173-192.

¹⁰ U. S. Presidents & Foreign Policy: From 1789 to the President, eds. C. C. Hodge, C. J. Nolan, Santa Barbara 2007, pp. 326-327.

Хелзинкските споразумения – същите тези, за които той беше критикувал яростно Форд, че ги е подписал.

По време на преговорите в Хелзинки американските дипломати и техните западноевропейски партньори работят заедно да прокарат клаузи по въпросите на правата на човека, но всички са наясно, че Кисинджър е умерено циничен по отношение на тази част от съдържанието на преговорите в Хелзинки. Заключителният акт от Хелзинки включва клаузи, касаещи правата на човека в първата част на документа, озаглавена „Въпроси, свързани със сигурността в Европа“, конкретно в дял VII от Част Първа (1(a))¹¹ и др. Въпреки това по времето, когато се подписва Хелзинкият акт, клаузите, касаещи правата на човека, не привличат вниманието на политиците. Те са засенчени от противоречията, които имат западните правителства в търсене на признаване на териториалното статукво в Европа.¹²

Правителствата от съветския блок също гледат през 1975 г. на Хелзинкия заключителен акт като на инструмент за потвърждаване на териториалното статукво в Европа и следователно не споменават клаузите за правата на човека и отношенията между хората. Въпреки това някои активисти правозащитници и дисиденти в Съветския съюз и в други комунистически държави, след като се сдобиват с пълния публикуван текст, възприемат сериозно отношение към него. Така се стига до създаването на Хелзинкската група в Москва през 1976 г. по инициатива на 11 водещи дисидентски фигури¹³, както и до цяла група от малки неформални групи в останалите държави от Източния блок, които работят за съблюдаване на разпоредбите на Хелзинкия Заключителен акт. Най-известната от тях, наред с Хелзинкските групи, е Харта 77 в Чехословакия.¹⁴

Следователно, тъй като Заключителният акт от Хелзинки съдържа клаузи за последващи срещи, те дават възможност на западните правителства, включително и на администрацията на Картър, както и на новите неправителствени организации за защита на правата

¹¹ Озаглавена е “Respect for Human Rights and Fundamental Freedoms, including the Freedom of Thought, Conscience, Religion, or [sic] Belief”.

¹² По-подробно за отражението на процеса на разведряване в Европа върху международната система за правата на човека вж: Boyadjieva, N., *The Impact of the Cold War on the Origins and Evolution of International Human Rights Regimes* In: *Krakowskie Studia Miedzynarodowe*, N3 (VI) Kracow, 2009, pp. 55-56.

¹³ Това е инициатива на единадесет водещи дисиденти, сред които Юрий Орлов, Людмила Алексеева, Елена Бонер, Анатолий Марченко и Анатолий Шчаранский.

¹⁴ Вж. изключително ценната тритомна серия, редактирана от Vilém Prečan, *Charta 77: Dokumenty, 1977-1989*, Prague: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, която съдържа материали за групата Charta 77, разсекретени документи от Чешката държавна сигурност и коментари.

на човека, възможност да оказват натиск на правителствата от Източния блок заради нарушения на правата на човека. Тези срещи стават сериозен източник на международно напрежение.

Конкретните ангажименти по т.нар. „трета кошница“ (за човешките права) се превръщат в основен проблем на междудържавните отношения между Изтока и Запада през следващото десетилетие. Това се потвърждава от влошаването на съветско-американските отношения през втората половина на 70-те години, което е предизвикано от зачестилите гонения срещу дисиденти в СССР (вкл. създадени правозащитни групи за спазване на Хелзинкските договорености). Тези действия дават повод на администрацията на президента Джими Картър (1977-1981 г.) да оказва натиск върху СССР за нарушаване на поетите ангажименти.¹⁵ Съветската дипломация разглежда позицията на американската страна като намеса във вътрешните работи – ангажимент, произтекъл от договореностите по „първата кошница“ от Хелзинки. Западните политици, особено в САЩ, разглеждат като основен тест за процеса на разведряване спазването от страна на СССР и съюзниците му на поетите задължения в областта на човешките права.

В наши дни учени, политици, общественици и журналисти често посочват, че споразуменията в Хелзинки, поощрявайки развитието на тези неформални правозащитни организации и групи за натиск срещу комунистическите правителства, ускори края на Студената война. Колкото и привлекателен да е този аргумент, той е твърде опростенчески и дълбоко погрешен. Нито Хелзинкските споразумения, нито първоначалните следващи стъпки по време на срещите в Белград и в Мадрид, нито създаването на организации за мониторинг на спазването на споразуменията попречи на съветските власти да се отнесат безмилостно към дисидентското движение в СССР, което на практика беше унищожено към 1982 г.¹⁶ Подобни крайни действия имаше и в другите държави от Варшавския договор, които на практика сложиха край на движенията за защита правата на човека във всички комунистически страни в началото на 80-те години на XX в. Всъщност тази тенденция вероятно би станала още по-интензивна, ако не беше промяната на върха в Москва през 1985 г. и последвалото през 1988 г. решение на Михаил Горбачов за политическа либерализация и за демократизация една година по-късно. Фундаменталната промяна на политическия климат в СССР позволи на правозащитните групировки

¹⁵ За политиката на администрацията на президента Джими Картър и обтягането на съветско-американските отношения във връзка с „третата кошница“ вж. Джонсън, П., цит. съч., с. 1005-1007.

¹⁶ D. I. Zubarev and G. V. Kuzovkin, eds., *Dokumenty Moskovskoi Khel'sinskoï Gruppy, 1976-1982* (Moscow: Memorial, 2006).

да се появят за първи път в историята на страната като оригинален фактор в съветската политика.¹⁷

В заключение, можем да акцентираме върху следните изводи:

Първо, процесите на разведряването в Европа започват в края на 60-те и в началото на 70-те години на XX век. Няколко фактора благоприятстват появата им, а именно: външнополитическата стратегия на Франция, насочена към сътрудничество с СССР, ангажираността на американската администрация с войната във Виетнам, външната политика на Вили Брандт, стремежите на СССР за смекчаване на международното напрежение поради вътрешни социално-икономически проблеми, като цяло преместването „вляво“ на обществените настроения в западноевропейските държави след „световната революция“ от 1968 г. и др. При такава благоприятна обстановка започват продължилите две години преговори по инициатива на СССР през 1969 г. и с посредничеството на Финландия, чиято задача е подготовка на многостранен диалог по въпросите на сигурността в Европа.

Второ, в резултат на многостранните консултации в рамките на общоевропейския процес (приключил със своеобразен конгрес на европейските сили) се открояват три важни групи въпроси, а именно: военно-политически, социално-икономически и въпросите, касаещи хуманитарната сфера, вкл. правата на човека. Заключителният акт на Хелзинкия процес на СССЕ, който няма задължителна юридическа сила за подписалите го държави, се превръща в своеобразен неформален пакт за ненападение в Европа. Той определя принципите на взаимодействие на европейската политическа сцена и разширява възможностите за икономическо сътрудничество.

Трето, що се отнася до напредъка по „третата кошница“ (правата на човека), може да се приеме, че Заключителният акт има последици за консолидиране на движението на правозащитниците в СССР и в други държави от Източния блок. От гледна точка на взаимоотношенията Изток-Запад правозащитната тема все по-често се използва като инструмент за оказване на натиск върху СССР в международни преговори, особено в рамките на Хелзинкия процес. Така например в резултат на натиска от съветските правозащитни организации, съчетан с външния натиск, се наблюдава смекчаване на вътрешнополитическия курс на СССР и отстъпки към партньорите по Хелзинкия процес. В същото време не следва да се преувеличава ролята на Хелзинкия

¹⁷ Boyadjieva, N. op. cit., p. 56.

заклучителен акт за слагане на край на двуполюсното противопоставяне и края на Студената война – теза, лансирана от някои изследователи, но на практика неправилна.

И накрая, погледнат от исторически ъгъл, нашият анализ на отделни важни аспекти на процеса на разведряването в международните отношения в Европа показва, че той е относително кратък процес в общуването между европейските държави. Като основни причини за краткото му съществуване следва да се разглеждат както взаимното недоверие между свръхдържавите, които определят правилата в международната политика, така и сериозните промени в системата на международни отношения, настъпили през втората половина на 70-те и през 80-те години на XX век. След 1975 г. двуполюсният модел на международни отношения се оказва зависим в много по-голяма степен, отколкото е преди, от други фактори, излизаци извън схемата на противопоставянето между двата военно-политически блока. Хелзинкският заключителен акт е пряк продукт на Студената война, но в крайна сметка, макар и да дава надежда на политици, на общественици и на европейските народи за намаляване на напрежението в отношенията между Източна и Западна Европа, той играе малка роля за края на Студената война.